

ЗА „ОТКЪСИТЕ“ В ИЗДАНИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ КЛАСИЦИ И ЗА ФРАГМЕНТАРНОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ДНЕВНИЦИТЕ НА КИРИЛ ХРИСТОВ

СВЕТЛА ГЮРОВА

Увлечен от полемичната си страст, Иван П. Цанов поставя на страниците на сп. „Литературна мисъл“ („Допълнения“ към „Откъси от Дневник“ на Кирил Христов“ — Литературна мисъл, кн. 10, 1989 г.) един твърде болен и твърде актуален проблем на българското книгоиздаване — въпроса за изборността в представянето на нашите класици. Проблемът е стар като самото книгоиздаване. Още в първите десетилетия на свободна България нашите книгоиздатели започват да публикуват откъси от творбите на своите предходници. В полувековния свободен живот на нова България обаче не се появява нито едно пълно, академично издание на съчиненията на български класик. Още по-приглушен е интересът към миналото през следващите десетилетия. Водени от желанието да преоценят литературното минало от марксистически позиции, издателите и критиците на 40-те и 50-те години се опитват да представят част от идейно съвместимите с оформящата се идеология и естетика творби. На читателите се поднасят съчинения на Йовков или Елин Пелин в един том, с два или три тома се представя Вазов. Отчасти този възпитателно-назидателен синдром е преодолян в следващите три десетилетия. Сравнително пълно у нас се представят творбите на Иван Вазов (двадесет и два тома), Христо Ботев (три тома), Г. С. Раковски (четири тома), Л. Каравелов (дванадесет тома), Йордан Йовков (шест тома), Елин Пелин (шест тома), П. П. Славейков (осем тома), П. К. Яворов (четири тома), К. Христов (пет тома), А. Страшимиров (осем тома), А. Разцветников (четири тома) и др. При това, държа да отбележа, всички тези издания са реализирани с усилията на малобройния колектив на отдел „Литературно наследство“ при издателство „Български писател“. Въпреки драматичните усилия на малкия издателски колектив обаче и до днес и неговите служители, и редакторите във всички български книгоиздателства робуват на фрагментарността. В края на ХХ век в България все още няма нито едно академично издание на български класик. Няма специализирано издателство за литературна класика. Издателството на БАН не публикува творби на художествената ни култура и в момента преустановява единственото издание на български класик. От запланиваните първоначално десет, а по-късно двадесет тома на П. Р. Славейков, за около двадесет и пет години са излезли шест, с които изданието приключва. Искам и да напомним на Иван Цанов, че неиздадени са не само дневниците на Кирил Христов. Неиздадени са много от стиховете на Стоян Михайловски (на български и френски), неиздадена е публицистиката на Захари Стоянов, поместена във вестници, които времето все по-упорито руши. Неиздадени са великолепните мемоари на Д. Маринов, неиздадени са спомените на Симеон Радев (Архив на БАН). Фрагментарно ще бъдат представени творенията на Софроний Врачански, непълно е представено творчеството на Г. С. Раковски. Мисля, че е излишно да продължавам. Сто и дванадесет

години след Освобождението на България у нас все още се издава най-доброто, най-ценното, най-съвременното.

За някои от причините на подобна избирателност (липса на хартия, лоша полиграфична база) се говори отдавна. Други от причините престанаха да бъдат забранена тема след Десети ноември. Колкото и неприятно да е за всички нас, не можем да отречем, че десетилетия поред съзнанието и на авторите, и на издателите, и на литературните изследователи беше сковано от автоцензура, реално обусловена от задължителната у нас тенденциозност в интерпретирането на миналото. Как ще се развие нашият културен живот в бъдеще можем само да предпологаме. Безспорно е обаче, че за да познаем своето минало, бележитите представители на нацията, личните и националните грешки и пристрастия, ние трябва да изведем на бял свят фактите и литературните текстове, без да се страхуваме от популяризацията на идеи, с които не сме съгласни. В това отношение ние сме напълно съгласни с Иван П. Цанов — избирателността при представянето на народностната култура е белег на идейно и естетическо опекунство, каквото съвременният човек все по-трудно приема. Разбира се, не може да се оспори избирателността по принцип. Още по-малко тя може да бъде оспорена днес, в атмосферата на бурно изявяващата се дълго натрупана жажда за свобода на мненията. Несъмнено е обаче, че избирателността при представянето на литературните текстове и факти трябва да върви след знанието и обективизма: пълното представяне на всички български автори с всички техни произведения, подробно интерпретирани в обстойни бележки и предговори. Едва след това трябва да се даде път на субективните оценки, на авторския и издателския произвол, ако щете (авторски книги, представящи оценката на даден изследовател и неговия поглед за творчеството на определен писател).

Подобна е картината във всички цивилизовани страни. Европейските учени позитивисти от края на XIX век представят на своите читатели пълно и аргументирано творбите на средновековието, Ренесанса, Класицизма и Романтизма. Връщайки се към литературното наследство на предходниците си, следващите поколения учени избират и преиздават творбите, кореспондиращи с техните идейни и естетически принципи, с техните предпочитания, т.е. поднасят на читателите си избрани страници от вече проученото и издалено литературно наследство на своя народ.

Нашата беда е, че в столетието свободен живот, разделящо ни от робството, ние нямаме академично издание на нито един български автор, или както вече казахме, преди да знаем, ние избираме, преди да бъдем обективни, ние даваме израз на личните си пристрастия. Нещо повече. С една неприяна в цивилизования дух авторитарност ние бойко отстояваме собствените си тези, обявявайки за „ненаучни“, „конюнктурни“, „нелепи“, „неразумни“, „дилетантски“ (примерите са все от литературния ни печат) всички опити дадена творба или дадено творчество да бъдат видени от друга страна. Типичен пример в това отношение е статията на Иван П. Цанов. Критикувайки подбора на Гюрова и Тихов, Иван П. Цанов ги обвинява в „манипулиране“ на текста, при което съставителите са се опитали да тушират всичко: „нелицеприятно, в каквато и да е степен за известни наши писатели, срещу които е водил своите литературни пунически войни поетът Кирил Христов в своя дневник „Време и съвременници“ (с. 106) или, както сам авторът на друго място се изразява, да изоставят „неудобните“ факти и изявления. Защото, бърза да обясни авторът, в „нашата литературна критика дълги години вече съществуват напълно авторитарни оценки за поети и белетристи от първите години и десетилетия на века“ (с. 105), на които робуват и съставителите. Дали те като литератори и мислещи хора имат право да се солидаризират с „остарелите“, „неточни“ и „авторитарни“ оценки на „поетите и белетристите от първите години и десетилетия на века“, авторът не се замисля. Затова пък толкова по-бойко той изявява своята позиция: „Нека не се заблуждаваме, в редици пунктове възраженията на Кирил Христов срещу литературните нрави, обичай и морала на неговите съвременници в основата си са справедливи, колкото и да е нелицеприятно това за литературната ни история.“ Забележете, се-

га вече обвинението в пристрастие е прехвърлено и върху „литературната история“, ако трябва да бъдем точни, върху всички изследователи на поета — от д-р К. Кръстев до М. Арнаудов и Кр. Куюмджиев.

Противопоставяйки се именно на тези въззрения, като евентуален издател на „Време и съвременници“, Иван П. Цанов би дал превес или най-малкото не би избягнал текстовете, осмислящи и документиращи позицията на „обвинителя“ на своето време и своето поколение и позицията на „незаслужено охуления“ пророк (термините са от дневника на Кирил Христов).

Съставителите на том V от Съчиненията на поета са тръгнали по друг път: опита-ли са се да представят големия поет чрез неговите литературни самооценки, чрез спокойните му размисли за литературата и изкуството, чрез обществените му въззрения, зазвучаващи на моменти като политически прозрения. Теза срещу теза. Едва ли някой би оспорил правото на който и да било съставител да подчини своя подбор на определена идея, а и едва ли може да се оспори обстоятелството, че всеки подбор е израз на някаква теза. Нещо повече. Всяка теза има право на съществуване и всяка теза може да бъде оспорена. Бедата в случая е, че в своята оценка за тезите на другите Иван П. Цанов търси тъмните мотиви — „авторитарност“, „цензура“, „съзнателно туширане на фактите“, явно предпочитание (забележете, не необходимост, а предпочитание) „цялото да бъде разкъсано на части“. Въпреки че съставителите нямат свое Издателство, своя печатна база и своя хартия, позволяваща им „при добро желание“ да представят всичките 31 тома, съставени от самия Кирил Христов, нито дори единадесетте тома „Време и съвременници“. Ще съобщим на Иван П. Цанов и един секрет. В средата на 60-те години Кръстьо Куюмджиев и Светла Гюрова бяха почти готови с „Летопис за живота и творчеството на Кирил Христов“, който тогавашното ръководство на Института за литература дори не пожела да обсъди, аргументирайки се, че все още не е дошъл моментът за цялостно представяне на живота му. Не подлежи според нас на обсъждане и фактът, че, преди да бъде представен като мемоарист и изобличител на своето време, Кирил Христов трябва да бъде представен като поет, драматург и белетрист. Тази преднамереност в оценките и разсъжденията на Иван П. Цанов именно ни предизвика след двадесет и три години от публикуването на „Време и съвременници“ да се върнем отново към проблемите на изданието и да обясним още веднъж своята издателска концепция.

Петтомното издание на съчиненията на Кирил Христов е първото и единствено посмъртно (двадесет години след смъртта му) издание на поезията, драматургията и мемоаристиката на един от най-големите български лирици. Задачата му е да представи творчеството на автора във всичките му жанрови и стилови разновидности, да очертае тематичната и идейната пестрота на неговите творби, да изведе на преден план произведенията и сюжетите, с които Кирил Христов се налага като един от първенците на българската литература. Не може да се оспори и фактът, че с публикуването на откъсите от „Време и съвременници“ издателството и издателите обърнаха внимание на тази напълно неизвестна авторова творба, превърнаха я във Факт на нашия културен живот. Но тъй като съставителите не бяха в състояние да публикуват всичките 31 тома на Кирил Христов, предпочетоха да посегнат на целостта на неговите дневници, а не на творбите, бележещи върховете на българската поезия от края на XIX и началото на XX век. При това убедени сме, че публикуването на части от „Време и съвременници“ изигра положителна роля. От страниците на том V поетът заговори за своите проблеми, за своите тъги и най-важното — за своето творчество. В подробните бележки към изданието (за съжаление те не могат да бъдат подменени с останалата част от дневниците, която многократно ги надвишава като обем) е направен пълен преглед на съдържанието на „Време и съвременници“, като отделните теми и сюжети са уточнени и по страници, т. е. разкрито е изцяло съдържанието на дневника, за проблематиката и сюжета на който читателят получава точна представа.

Неубедителни са според нас и конкретните бележки на Иван П. Цанов. Критикът пита: защо е изоставена статията на Кирил Христов „Литературна клеptomания“, провъзгласяваща „Фрина“ за плагиат, а е публикуван неговият отговор на обвиненията, отправени му от литературите от кръга „Мисъл“, приписващи на Кирил Христов същите грехове (размислите на К. Христов относно оригиналността и подражателността в пиесата „Стълпотворение“, т. V, с. 149—160 и бележките към този текст, с. 831—848, представящи в съкращение статиите на неговите обвинители). Първо, статията на Кирил Христов „Литературна клеptomания“ е публикувана от самия автор още през 1905 г. във в. „Ден“, бр. 461 и 462 и е широко известна. Близко двадесет години след нейното отпечатване Кирил Христов я включва в том II на „Време и съвременници“, за да мотивира скарването си с Пенчо Славейков и кръга „Мисъл“, и това е недвусмислено съобщено в бележките към том V от изданието. Така че съвременният читател не е лишен от възможността да се ориентира в разпратата между двамата големи творци. („Случаят изисква подробен анализ и проучване. Но съвременният изследовател е лишен от тази възможност. Въпросната статия, която К. Христов е включил във втори том на „Време и съвременници“, е извън „откъсите“, с. 107). Второ, кое е по-интересно — и за литературните нрави у нас, и за психографията на твореца — неговото обвинение срещу Пенчо Славейков, или собствената му изповед и собствените му анализи на пиесата „Стълпотворение“? „Случаят (вероятно обвинението, че „Фрина“ е превод на чужда творба) изисква подробен анализ и проучване“ — казва Иван П. Цанов. А не изискват ли подробен анализ и проучване разсъжденията на Кирил Христов за неговата собствена творба, за изпитанияте от него литературни влияния, за използваните образци? Защо в момента изследователи и критици са се втурнали да документират признанията на писатели и художници, да съставят литературни анкети, да правят социологически проучвания? Само мода ли е това? И ако не е, защо е тази обидна несправедливост спрямо един и з б о р, който се е стремил именно да документира размислите на Кирил Христов за собствените му творби, като изостави оценките му за творчеството на другите — за това, което за самия Кирил Христов е по-неясно и проблематично.

Друго обвинение. „В бележките към том втори от дневника „Време и съвременници“ в т. V, ч. I — пише Цанов — ... съставителите преценяват, че една поредица от „Литературни бележки“... която е публикувана на страниците на в. „Ден“... поради „твърде интимното естество на някои намеци“ може да отпадне, а публикуват „наплювателната“ рецензия на Ст. Минчев за поета, „послужила като повод за всички кавги и скандали между Кирил Христов и писателския кръг около авторитетното списание „Мисъл“ (с. 106). Както личи от цитирания току-що пасаж, Иван П. Цанов сам си отговаря, и то напълно точно. Статията на Ст. Минчев („Общо дело“, г. II 1901, кн 1) е един съдбоносен за твореца факт, който до известна степен предопределя бъдещото му развитие. Озаглавена е „В мъгла“ — название, визиращо идейната обърканост и идейната безпътница на Кирил Христов. В книга 9 на сп. „Мисъл“ д-р Кръстев я отбелязва в прегледа на излезлите у нас рецензии, с констатацията, че тя улавя някои белези на литературното развитие на поета, сочи „смисъл и грамотност“. Раздражен от толерантността на своя приятел, К. Христов пише до редакцията на сп. „Мисъл“ следното писмо: „Да се извести върху кориците на следующата книжка на „Мисъл“, че не желая да фигурирам като сътрудник на това списание.“ В новата книжка на списанието (кн. 10) д-р Кръстев помества писмото заедно с едно обширно изследване на поетиката на Кирил Христов. Кирил Христов му отговаря с редица сатирични стихове: „Прах на ветровете“, „Орала мухата на вола на рогата“, „Повтор да се родя ли дойде време“, „Д-р Ставри“. На страната на Кирил Христов в спора се намесва Антон Страшимиров. Отговаря и Ст. Минчев („Общо дело“, г. II, 1902, кн. 9). Доскорошни приятели и сътрудници, Кирил Христов и д-р Кръстев са увлечени в една нелепа разпра, която поставя отпечатък върху много от по-нататъшните литературни оценки на Кирил Христов за всички сътрудници на списание „Мисъл“, както и обратното. Кирил Христов е изключен от кръга „Мисъл“ и всичките му по-сетнешни опити

за сближение остават напразни. В този смисъл статията на Ст. Минчев е един съдбоносен и за целия ни литературен живот факт, който отзвучава десетилетия поред. Да се отмине този факт, за да бъдат разказвани събития и страсти с далече по-преходен характер, е, смятам, нередно и нелогично. Нещо повече. Уважаваният опонент се е изразил някак мъгляво и двусмислено, така че неговото изложение остава впечатлението, че става дума за текст (статията на Ст. Минчев), вмъкнат от съставителите в изложението на самия Кирил Христов. Докато истината е съвсем друга. Коментирайки pasajите, в които Кирил Христов излага своите разочарования и страдания по повод незаслужената обίδα, нанесена му от д-р Кръстев, и тълкува оценките на Ст. Минчев, съставителите поместват в авторските си бележки към текста на Кирил Христов статията на Ст. Минчев, откъси от статите на д-р Кръстев и А. Страшимиров и подробна библиография на всичко, публикувано от К. Христов и неговите съмишленици срещу литераторите около кръга „Мисъл“, т. е. показват мненията на всички участници в спора в техния автентичен вид и на практика очертават обективната значимост на събитията. В издателската практика подобно широко коментиране на фактите и текстовете се квалифицира като научна и издателска добросъвестност, а не като произвол и грубо вмешателство в тъканта на разказа. Може да се спори по-скоро дали трябва да бъдат публикувани в откъсите отговорите на Кирил Христов на статите на Ст. Минчев („Един нов наставник на българските поети“ — „Общо дело“, II, 1902, кн. 15 и „Отговор без „силни думи“ — „Наш живот“, 1902, кн. 2), които поетът преписва в том II на „Време и съвременници“. Въпреки че в общи линии статиите повтарят редица от текстовете, включени в том V на „Съчинения“, и предпочетени от съставителите именно като архивни, т. е. непознати.

В статията си „Допълнения“ към „Откъси от дневник“ на Кирил Христов... Иван П. Цанов поставя още един важен издателски проблем — въпросът за избора на авторската редакция и за последната воля на твореца. Общоприетото мнение е, че последната редакция и последната воля на автора са задължителни. Лично аз смятам, че има случаи, когато тази норма може да бъде оспорена. Не и при мемоарните творби обаче. Ако една по-ранна редакция на художествената творба се е превърнала в „шлагер“ на времето, докато по-късните варианти и преработки на същата творба остават в периферията на литературните търсения на времето, издателите могат да предпочетат редакцията, спечелила си възторзите на определено поколение и определено време и свидетелстваща за вкусовете на това време. Що се отнася до писателските изповеди обаче, издателите са задължени да възсъздадат оценките и текстовете, отразяващи последната воля на автора.

Да се върнем сега към дневника на Кирил Христов от тази позиция. Дотолкова, доколкото можем да съдим от писмата на поета до проф. Иван Шишманов, идеята за голяма мемоарно-автобиографична творба се ражда около 1905 г. В първите десетилетия на века К. Христов си я представя по-скоро като панорама на културния и обществения живот у нас — една галерия от типове на интелектуалци и общественици, чиято роля за духовния и обществения живот у нас поетът интерпретира и оценява. С течение на времето идват разочарованията, разприте и недоразуменията с почти всички дейци на културата и изкуството, безверието и страхът от грозящата го опасност (скарването му с македонската революционна организация). Със самочувствието на охулен пророк Кирил Христов решава да превърне творбата си в грозен обвинителен акт „на своето време и в документ за страданията на един от най-бележитите представители на века“. Години поред поетът преработва и прередактира „Време и съвременници“, в моменти на духовно успокоение решава да унищожи дневника си, обсъжда го в десетки писма, плаши с него. В края на живота си Кирил Христов преработва том I от „Време и съвременници“ в самостоятелната книга „Затрупана София“ (Кирил Христов. Затрупана София. С., 1944), която излиза от печат в навечерието на смъртта му. Пропита с носталгия по отминалата младост, „Затрупана София“ е неговото прощаване с живота и неговото помирение с родината, в която Кирил Христов се завръща и за която написва великолепни лирични изповеди на обич.

При положение, че съставителите не са имали възможност да публикуват всички авторски редакции, те естествено приемат и публикуват последната, определено превзхождаща текста на „Време и съвременници“ и като форма, и като стил. Нещо повече, Дотолкова, доколкото всеки публикуван текст е един литературен факт, реципиран от съвременниците си, той е и белег на културата на времето и именно като белег на определена култура носи една изключително ценна информация за вкусовете и стила на епохата и за авторовата преценка и самопреценка — предизвиква полемики, отрицания или одобрения, подсказва наличието или липсата на автоцензура, наличието или липсата на авторско самочувствие и авторска „агресия“. Още по-сложен е случаят с общественото битие на дневниците на Кирил Христов, или по-точно с тяхното неереализирано обществено битие. Защо Кирил Христов, който в десетки писма и изповеди заплашва, че ще публикува „Време и съвременници“, не издава своя дневник така, както издава „Историята на „Чеда на Балкана“ (мемоарно-критична творба, в която Кирил Христов възсъздава „биографията“ на поемата и всички свързани с написването и издаването ѝ разпри)? Иван П. Цанов самонадеяно твърди, че съществува готов авторски екземпляр, изработен от самия Кирил Христов и непубликуван само по някаква случайност. Но къде е този екземпляр? Вариантът, запазен в ЦДИА, е създаден между 1921 и 1923 г. и очевидно е само работен вариант на дневника: има много непопълнени заглавия, непопълнени са всички латински текстове, има оставени места за нови текстове. Преди двадесет и пет години пражките архиви също не разполагаха със завършен и готов за печат текст. Не притежаваше такъв и вдовицата на поета. Защо тогава да не бъде публикуван завършеният и добил гражданственост текст на великолепната книга „Затрупана София“, а нейният първообраз, на който самият автор е посегнал?

Още по-тенденциозен е упрекът, че съставителите безразборно разместват откритите от дневника, където им хрумне или където им е угодно: „Първите петнадесет страници от ръкописа (том I на „Време и съвременници“) не са публикувани в т. V, ч. I. Обнародвани са още през 1927 г. в сп. „Българска мисъл“, кн. 3; включени са като увод в автобиографичната книга „Ад в Рая“; . . . съставителите, вместо да ги поставят на тяхното естествено място в началото на първия том от дневника, т. V, ч. I, са ги „преместили“ (кавиците са на И. П. Цанов — б. м., Св. Г.) без всякакви обяснения и мотивировки в т. IV, с. 233—250“ (с. 109). Първо, обясненията са дадени и в бележките към том IV, и в бележките към том V от „Съчинения“ на Кирил Христов. Второ, съставителите не са ги преместили своеволно. Близко три години след написването на „Време и съвременници“ Кирил Христов отделя спомените си от детските години и ги публикува самостоятелно в сп. „Българска мисъл“ под названието „Моето детинство“. Заедно със спомените „Един идеален учителски съвет“ (Учител, X, 1903), „Сръбско гостоприемство“ (Отечество, II, 1915), „В нашия Пирот“ (Военни известия, XXIV, 1915), „Червената кръчма“ (Пролом, 1924), „През Лужица“ (Българска мисъл, V, 1930), „Гробът на принц Хамлет“ (Българска мисъл, I, 1926), „Разруха“ (Българска мисъл, V, 1930), „Градът на Шилера“ (Българска мисъл, XV, 1940) те са избраният и подготвен от самия Кирил Христов вариант на неговите възпоменания от ранното му детство. Нещо повече. „Моето детинство“ фиксира и осмисля събития и формално, и логически свързани със събитията, разказани в единствената мемоарна книга на Кирил Христов „Затрупана София“. Защо те да не бъдат дадени в своята последна редакция (печатания в сп. „Българска мисъл“ текст) и да не бъдат свързани с книгата „Затрупана София“, със сюжета на която определено се родят? Неясният изказ на Иван П. Цанов и тук остава впечатление, че спомените „Моето детинство“ са прибавени към мемоарната книга на Кирил Христов, докато те са отпечатани непосредствено след нея — в дял, възпроизвеждащ публикуваните от самия автор мемоари, неизползувани в „Затрупана София“: „Моето детинство“, „Георги Митов“, „Един идеален учителски съвет“, „Червената кръчма“, „Социалността на учения“, „Един спомен за Елин Пелин“ (том IV от „Съчинения“). Следващият том пети вече поднася на читателите непубликуваните дневници на писателя — практика, наложена от десетки

издания на класици у нас и в чужбина. Т. е. отделя се публикуваното от архивните документи, пренебрегнатото и неиздаденото и изведеното на пръв план от самия автор.

Още по-обяснима е тази практика за автор като Кирил Христов. Създадени на един дъх, неговите дневници съдържат вече публикувани спомени и статии — авторски и чужди, — текстове, които със или без преработка той включва в други свои творби (автобиографичния роман „Ад в Рая“, „Историята на „Чеда на Балкана“), повторения на вече казаното, откъси от литературни творби. Изложението на автора скача от предмет на предмет и от тема на тема и дълги периоди от неговото битие остават неописани и неосмислени. Като изключим том първи от „Време и съвременници“, в който Кирил Христов сравнително последователно възсъздава събитията в своето детство и младост, всички следващи тонове имат една или две основни теми, около които писателят кръжи. Том II започва с подробен коментар на статията на Ст. Минчев „В мъгла“. Следват текстовете на публикуваните отговори на поета: „Един нов наставник на българските поети“ и „Отговор без „силни думи“. Без преход авторът се впуска в размисли за превъзходството на българския език, запознава бъдещите си читатели със своите разпри с П. П. Славейков (в друга редакция текстът е публикуван и в „Затрупана София“, в главата, посветена на П. Славейков), подробно предава събитията около отпечатването на стихосбирката „Избрани стихотворения“ и полемиките, предизвикани от посветената на Хр. Олчев епиграма. Две години по-късно Кирил Христов замисля нов обширен том, в който включва всичките си драматични творби. Книжовното дружество, към което поетът се обръща за помощ, му отказва съдействие. Огорчен и безсилен, Кирил Христов излива раздражението си в гневни реплики, визиращи порядките на дружеството и морала на литературното жури. Между тези текстове поетът помества свои рецензии за стихосбирки на Иван Андрейчин, бележки за италианските преводи на творби от български писатели, мисли за влиянието на модерната европейска литература, мисли за ранното поетично творчество на П. Ю. Тодоров и др. Целият том IV е изграден от фрагменти, фиксиращи отделни авторски състояния, размисли, оценки за произведения на изкуството, необединени от каквато и да било връзка. Разбира се, не може да се оспори, че цялостното публикуване на мемоарите би разкрило субективната логика на твореца и би обогатило представите ни за неговата духовност и мисловност. Но и не може да се оспори, че спомените на Кирил Христов нямат монолитността и закръглеността на класическите мемоарни творби и тяхното фрагментарно представяне не е така фатално. При това, за да бъдат публикувани „Време и съвременници“ цялостно (при положение, че издателите не могат да препечатват едни и същи откъси в различните им варианти), е необходимо да бъде накърнена целостта на редица други, много по-хомогенни и като замисъл, и като стил творби, каквато е например „Затрупана София“. Ръководейки се и от практиката на самия Кирил Христов, съставителите са си позволили да предадат фрагментарно неговите дневници, като прибавят към тях и някои други ръкописни спомени, отбелязвайки изрично своята намеса в текста.

На читателя се поднасят два противоположни един на друг мемоарни блока: публикувани авторски творби плюс мемоарната книга „Затрупана София“ и откъси от „Време и съвременници“, противопоставянето на които безспорно има и своите добри страни. Обособени и съпоставени, двата дяла дават точна представа за собствената авторска цензура на писателя, за самопреценките му, за неговата воля на издател на собствените си творби. Между впрочем Иван П. Цанов сам публикува откъси със съзнанието, че е полезен и допринася за по-пълното разбиране на творчеството на Кирил Христов. Дали авторът ще успее да издаде „Време и съвременници“ изцяло? Пожелаваме му го искрено.